

Vänd på kartan!

Johannes Rudbeckius ovanliga 1600-talskartor (Västerås stiftsbibliotek och Uppsala universitetsbibliotek, se Kart och Bildteknik 2015:2) är så som Charlotta Forss helt riktigt påpekar i sin artikel om Rudbeckius kartor att de visserligen är sydororienterade men egentligen bara med vårt sätt att se på något sätt besynnerliga. Vår tids kartor har nästan alltid norr uppåt. Nu vänder vi oss mot norr - som kompassnålen - när vi söker finna oss tillrätta i tillvaron. Genom tiderna och i olika delar av världen har kartor vänts och brukats på många andra, helt olika vis.

Av:Gunnar Schalin,
gunnar_schalin@yahoo.se

Kartan kan vara fel men samtidigt rätt på ett annat sätt. Kartor är ju verktyg; som skall vara till hjälp för vitt skilda ändamål. En användare vill alltid kunna relatera kartan till väderstreck eller kompasskurser. Då är en nordvänd karta bäst eller rätt. En annan är mer betjänt av att kartan visar prominenta landmärken, och då kan nordpilar, ja t.o.m. gradnät vara fel och förvirrande.

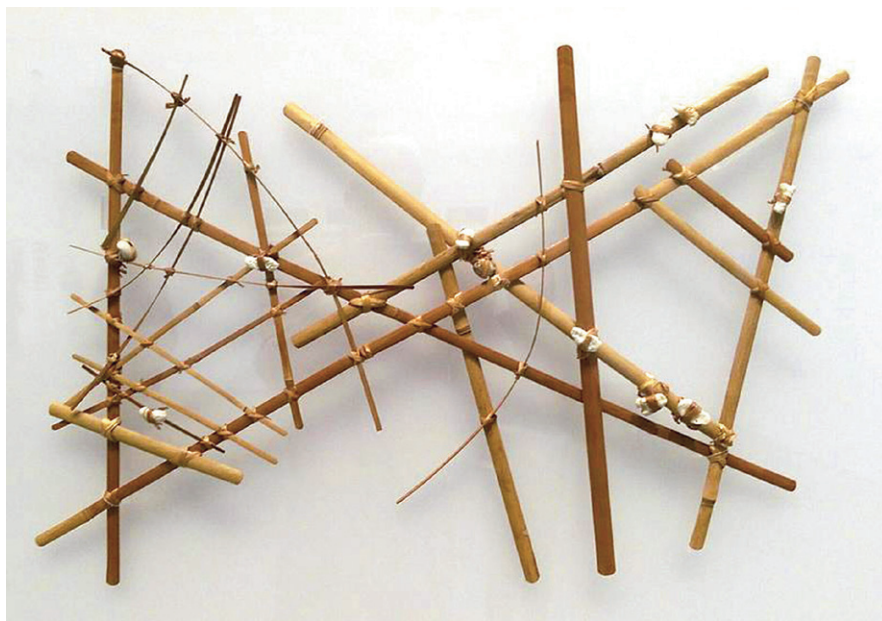
Det viktiga är inte vad som är konventionellt rätt eller fel - det enda betydelsefulla är om kartan fyller sin funktion som ett användbart hjälpmedel i en eller flera speciella situationer.

I den uppgående solens länder, i Orienten (av oriens, uppgående) har solen alltid visat vägen. Sedan gammalt vände man sig mot morgonens uppgående sol - och/eller kvällens solnedgång (occidens) - för att orientera sig i världen. Dagens sol, ofta rakt över huvudet, var till föga hjälp.

Stjärnorna visade vägen

Nattetid visade stjärnorna vägen för öknarnas karavaner och gjorde det lätt att hålla rätt kurs, och om natten plågades man inte heller av dagens solhetta. Kartor behövdes även om en fjärran oas syntes på långt håll. Karavanerna måste kunna undvika djupa wadis (torra flodfåror) liksom dynernas lösa sand och vassa stenskravel som hotade såra kamelernas fötter. Rak kurs kunde ingen hålla. Ökenkartorna visade när, var och hur man skulle avvika från den skenbart rätta kursen till nästa oas - ungefär som sjökort. Trots att kartorna orienterades korrekt mot öster var upp och ned oviktiga. Vägens huvudriktning var viktigare. Skalan måste variera i relation till den takt en karavan kunde hålla.

1985 redigerade jag för King Saud

Sjökort från Marshallöarna. Öarna markerade med kaurisnäckor. Utställt i Berkeley Art museum. Foto Jim Heaphy, Wikimedia Commons.

University Atlas al Madinah och fick då ett för mig först obegripligt manus av en saudiarabisk geograf. Bilden klarade: det var en ökenkarta (med flera olika nordriktningar, och en körhastighetsberoende skala), som kunde tolkas utgående från temat: förskjutningen av näringar med större arealbehov (t.ex. handel med bilar) utåt från stadens centrum.

Lavar och myrstackar visade väderstrecken

Här i Occidenten, i vårt skogrika västerland, var middagstidens solskugga till bättre hjälp än solen vid en horisont vi ofta inte kunde se. Vi vände oss i regel förr mot söder, inte som nu mot norr. Skogens lavar som sågs växa frodigare på trädens skuggigare och fuktigare nordsida gav en bra uppfattning om

norr och söder, liksom myrstackarnas platser. Vattendragens strömriktning var för oss viktigare än riktningen mot solen (ofta gömd av tunga regnmoln). Leder rösades och landmärken togs här då till hjälp för att finna rätt väg i stiglösa tasselmarker, över tundra- och fjällvidder. Nu får kompassen och kartan visa oss vägen. Utan kompass är loppet kört. På 1950-talet, under en av de första tävlingarna i nattorientering sågs en vilsen deltagare lysa upp mot grantopparna med sin pannlampa: sökande efter polstjärnan(!). Stackarn hade tappat kompassen.

Karlavagnen och polstjärnan har här i Skandinavien av hävd hjälpt oss att orientera; det kom han tydligen i alla fall ihåg.

Polynesierna fann vägledning över Stillhavets vattenvidder genom att

iakta öarnas kölvatten i de stora havsströmmarna och interferensen mellan dessa och vindsystemens vågfronter. Stjärnbilderna var till god hjälp, men de var inte lika viktiga. Öarnas landlevande fåglar vitnade i detalj om vad som doldes bakom havshorisonten och om avståndet till närmaste atoll. Sjöfarnas kartor hade pandanusribbor för strömmar och snäckskal för öar, men de var inte alls orienterade efter väderstrecken. Med dem fann polynesierna tidigt vattenvidernas atoller, trots att de knappt alls höjde sig över havets vågor.

Arktis' inuiter paddlade sina kajaker och kvinnobåtar av sälskinn längs höga kuster med djupa fjordar. Deras ändamålsenliga kustkartor var tredimensionella, utskurna i stycken av drivved. Denna bild av kustlinjen i sidled och strändernas bergssilhuetter (som förtoningarna på äldre sjökort) var till bättre hjälp inne i fjordarna än solhöjden. Drivvedskartorna kunde visuellt orienteras i relation till de arktiska öarnas och Grönlands ofta dimhöljda fjordkuster.

Riktningen mot Mecka viktig

Där Islam dominerade troslivet blev riktningen mot Kaba (Mecka) viktig. När muezzin från moskéernas minareter kallade alla till bönetimme måste de troende veta åt vilket håll de skulle falla på knä. Detta var länge för de flesta lika med söder - som också helt naturligt

Sjökort av drivved från Grönlands östkust. Insamlat av Gustaf Holms expedition 1883.

blev den konventionella orienteringen av kartorna i den muslimska världen.

När persern Ibn al Hawqal an Nasibi i Bagdad år 479 AH (AD 1086) ritade den berömda kartan till verket Boken om vägar och kungariket, (nu i Topkapi, Istanbul) orienterade han den mot söder. Då Mohammed al Idrisi 549 AH (AD 1154) på uppdrag av kung Roger II av Sicilien skapade det epokgörande kartverket Bortom horisonten, (av kartografen själv kallat Kitab al Rudjar,

Rogers bok) orienterades alla dess 73 sidor lika konventionellt mot söder.

Det är därför föga förvånande att man än i dag, som Ulla Ehrensvärd har berättat, i Centralasien kan finna alldagliga, sydorienterade turistkartor. Däremot har jag själv förvånats över en saudiarabisk geografisk skiss över vägar i Al Madinah - med mer än en huvudriktning, orienterad som en gammal itinerariemappa. Rakt fram och till höger eller vänster!

Våra europeiska medeltida OT-kartor (Orbis Terrarum, Världskretsen, även kallade TO-kartor, ett T inskrivet i ett O) var självfallet rätt orienterade - vända med den uppstigande solhorisonten (och Jerusalem!) överst. Så hade alla i länderna runt Medelhavet (även vetenskapsmännen) alltid orienterat sig - i ordets ursprungliga mening.

Först när kompassen blev allmänt känd på 1100-talet e.Kr. kunde de sjöfarande färdbeskrivningar utvecklas till användbara sjökort, liksom kompassen nordorienterade. Då kunde rorgängaren styra rätt kurs dagtid och även i nattens mörker med hjälp av belysning i skeppets nakterhus.

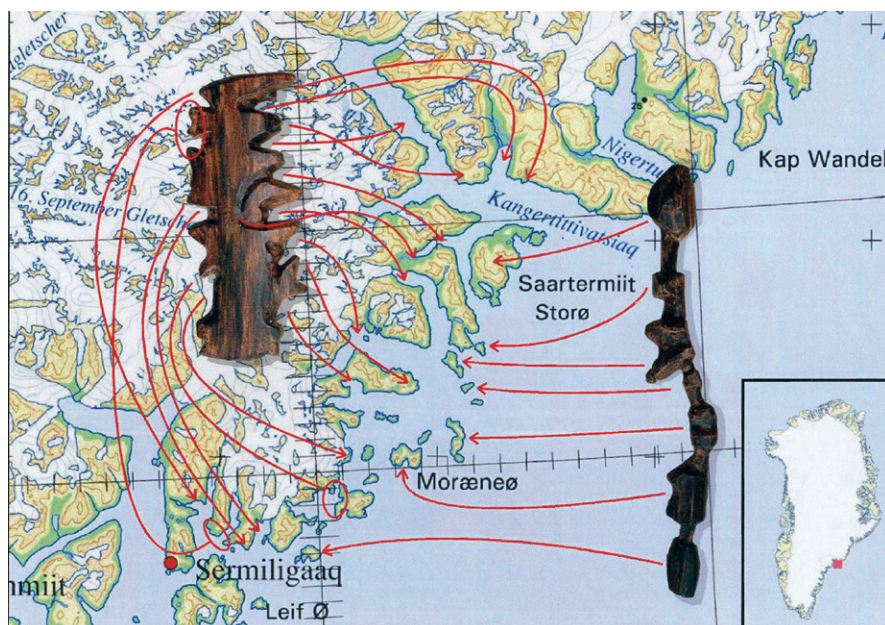
Världens första riktiga sjökort

Trettonhundralets portolaner blev världens första riktiga sjökort - sagt med viss reservation för Polynesiens fantastiska skapelser. Sjökorten blev normgivande, och beteckningen Carta Marina togs i bruk som ett slags kvalitetsmärkning även på kartor över torra landet.

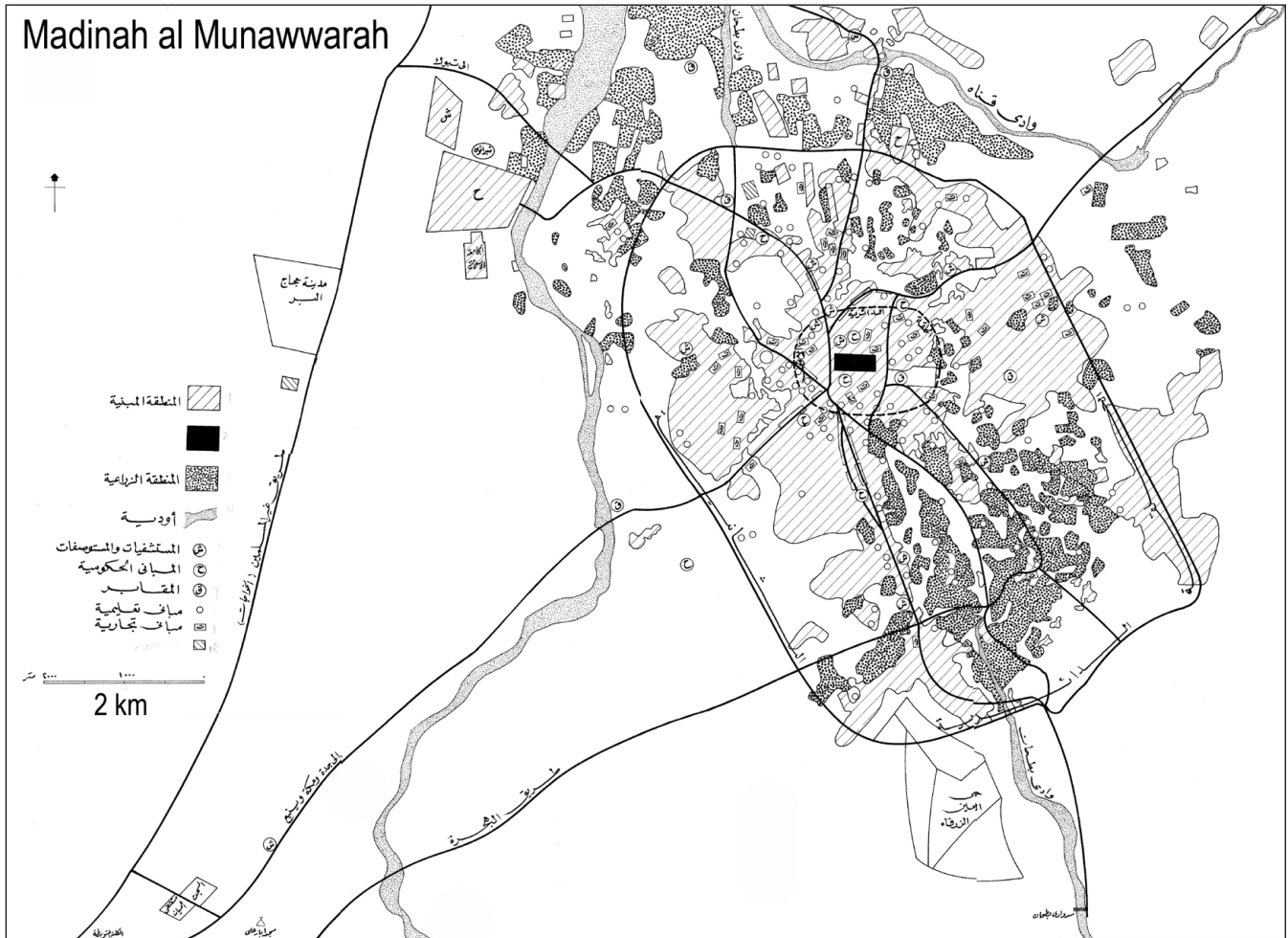
Länge ritades i Europa trots detta många kartor med söder uppåt som huvudriktning. Gamla rön, såväl korrekta sådana som diverse vanföreställningar högaktades av tradition inom naturvetenskapen som beprövad kunskap - inte minst inom medicinen. Kartograferna utgjorde naturligtvis inte undantag från denna etablerade regel. Om de kända arabiska kartograferna liksom al Idrisi ritade sina kartor med söder uppåt var det väl bäst så? Troligen följde Rudbeckius bara med i tidens ström.

Norr inte alltid uppåt

Nutida kartor ritas nu konventionellt (och oftast ogenomtänkt) med norr uppåt. Flertalet orienterare föredrar ändå att i terrängen vända sina tävlingskartor enligt kursen till nästa kontroll (eller nästa

Förklarande karta till modellen av drivvedskartan.

Underlagskarta över Madinah levererad av de saudiska uppdragsgivarna. Denna var underlagskarta till den atlas över staden som gjordes 1985 av Esselte kartor med Gunnar Schalin som kartograf.

Färgkorrektur (cromalin) med markering av utflyttning av utrymmeskrävande näringar från stadens centrum.

självvalda vändpunkt). GPS-kartorna på bilarnas display-skärmar vrids och vänds likaså enligt bilarnas färdriktning - utan hänsyn till väderstreck. Röststyrda anvisningar enligt indata från GPS förvandlar kartan till ett andrahands-hjälpmiddel. Data-itinerariets höger och vänster blir viktigare än norr och söder! Det gäller att vända sig själv rätt!

.Vi kommer kanske att få texturkartor för blinda som ledda av ytornas olika struktur kan orientera sig med hjälp av sina fingertoppar. Kanske kan kartdata rent av induceras i hjärnans neurologiska nätverk. Hur skall de orienteras? Uppåt/neråt, framåt eller bakåt; höger/vänster, lika rätt som fel? Panta rei, allting flyter!